

The institution of obligations due to unfair enrichment in the legal system of the European countries

Akmal ALIMOV¹

Tashkent state university of Law

ARTICLE INFO

Article history:

Received February 2021
Received in revised form
28 March 2022
Accepted 20 April 2022
Available online
15 May 2022

Keywords:

unjust enrichment,
obligation,
right,
claim,
condiction,
property,
claim.

ABSTRACT

The article discusses the Roman and German models of regulation of the institute of unjust enrichment on the example of the legislation of France, the Netherlands, Germany and Switzerland. According to the author, some types of lawsuits based on the paradigms of unjust enrichment in France and other Romano-Germanic countries include, in particular, the rules on the return of unjustly acquired funds. Theoretically, this approach is based on the fact that at the time of the adoption of the French Civil Code, the general requirement is too broad to apply to the return of unjustly acquired and creates the possibility of abuse by debtors (payers). The German model is characterized by the definition of a general requirement at the level of regulatory documents, the development of a model typology of conditions. The German model of a general conditional claim is not monolithic, the conditions are based on the results of many years of work by German researchers, taking into account public relations and the established judicial practice of unjust enrichment. It is concluded that conditional obligations under the legislation of European countries are complex. The two main models for building the institution of unjust enrichment obligations – Roman and German – led to the formation of two separate systems, close to each other as a result of the adoption of the French and Dutch civil codes at the beginning and end of the nineteenth century. These codifications also retain the key features of each model.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss4/S-pp445-454>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Independent researcher at Tashkent state university of Law. E-mail: bdinka1985@mail.ru.

Европа мамлакатлари ҳуқуқ тизимида асоссиз бойлик орттириш натижасида вужудга келадиган мажбуриятлар институти

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

асоссиз бойлик орттириш,
мажбурият,
ҳуқуқ,
даъво,
кондикция,
мол-мулк,
талаб.

Мақолада асоссиз бойиш институти тартибга солишнинг роман ва немис моделлари Франция, Нидерландия, Германия ва Швейцария қонунчилиги мисолида кўриб чиқилади. Муаллиф фикрига кўра, француз ва бошқа роман мамлакатларининг асоссиз бойлик орттириш ҳақидаги парадигмалари асосида даъволарнинг айрим турлари, хусусан, асоссиз орттирилган маблағни қайтариш ҳақидаги қоидаларни ўз ичига олади. Назарий жиҳатдан бу ёндашув Франция Фуқаролик кодексининг қабул қилинган пайтда қуйидагича асосланган: умумий даъво асоссиз орттирилган бойликни қайтариш юзасидан муносабатларда қўллаш учун ниҳоятда кенгдир ва қарздорлар (тўловчилар) томонидан суистеъмол қилиш эҳтимолларини вужудга келтиради. Немис модели умумий даъвони норматив ҳужжатлар даражасида белгилаш, шартларнинг намунавий типологиясини ишлаб чиқиш билан тавсифланади. Умумий кондикциявий даъвонинг немис модели монолитик характерга эга эмас, кондикциялар немис тадқиқотчиларининг узоқ муддатли фаолияти натижалари асосида ишлаб чиқилган бўлиб, жамоатчилик билан муносабатларни ва асоссиз бойлик орттириш юзасидан мавжуд суд амалиётини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Европа давлатлари қонунчилиги бўйича шартли мажбуриятлар мураккаб хусусиятга эга, деган хулосага келади. Асоссиз бойлик орттириш ҳақидаги мажбуриятлар институти қуришнинг иккита асосий моделлари – роман ва герман моделларини – бир-биридан алоҳида ажратиш билан бир қаторда XIX асрнинг бошида ва охирида бошланган Франция ва Нидерландия фуқаролик кодексларини қабул жараёнлари натижасида бир-бирига яқин бўлган икки алоҳида тизимнинг шаклланишига олиб келди. Шунингдек, мазкур кодификациялар ўзининг ҳар бир моделга хос асосий хусусиятларини ҳам сақлаб қолди.

Институт обязательств вследствие неосновательного обогащения в правовой системе Европейских стран

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

неосновательное
обогащение,
обязательство,
право,
иск,

В статье рассматриваются римская и немецкая модели регулирования института неосновательного обогащения на примере законодательства Франции, Нидерландов, Германии и Швейцарии. По мнению автора, к некоторым видам исков, основанным на парадигмах неосновательного

кондикция,
имущество,
требование.

обогащения во Франции и других романо-германских странах, относятся, в частности, нормы о возврате неосновательно приобретенных средств. Теоретически такой подход основан на том, что на момент принятия Гражданского кодекса Франции общее требование является слишком широким для применения в отношении возврата неосновательно приобретенного и создает возможность злоупотреблений со стороны должников (плательщиков). Немецкая модель характеризуется определением общего требования на уровне нормативных документов, разработкой модельной типологии условий. Немецкая модель общего кондикционного иска не носит монолитного характера, кондикции основаны на результатах многолетней деятельности немецких исследователей с учетом общественных отношений и сложившейся судебной практики неосновательно обогащения. Делается вывод о том, что кондикционные обязательства по законодательству европейских стран носят сложный характер. Две основные модели построения института обязательств по неосновательному обогащению – римская и германская – привели к формированию двух отдельных систем, близких друг к другу в результате принятия французского и нидерландского гражданских кодексов в начале и конце девятнадцатого века. Эти кодификации также сохраняют ключевые особенности каждой модели.

Мажбуриятларни умумий тартибга солиш юзасидан илгари амалга оширилган қиёсий тадқиқотлар натижаларини ҳисобга олган ҳолда даъволарнинг умумий турларини ва асоссиз бойлик орттириш ҳақидаги даъволарни тадқиқ қилишга қаратилган мавжуд уч асосий парадигмани эътироф этишимиз мумкин: роман модели (Франция, Нидерландия) герман модели (Австрия, Германия ва Швейцария) ва англо-америка модели (Англия, Шотландия, АҚШ) [1. П. 126–163; 2. П. 72]. Баъзи олимлар мажбуриятларни шартли таҳлил қилиш асосида мазкур тизимларни турларга ажратади (жумладан, Германия, Швейцария, Италия ҳуқуқ тизимлари) ёки фақат айрим турдаги вазиятлар учун хос бўлган тизимларни алоҳида ажратиб кўрсатишган (Франция, Полша) [3. П. 42]. Ушбу ёндашувлар ва мос равишда Герман ва Роман моделлари ўртасидаги фарқларни, шунингдек, уларнинг мантиқий ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда ягона илмий таҳлилни ишлаб чиқиш имконини беради.

Анъанага кўра, тадқиқотчилар, биринчи навбатда, француз Фуқаролик кодексининг нормаларини таҳлил қилишга [1804] кўпроқ аҳамият беришади ва асоссиз бойлик орттириш бўйича муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш юзасидан ёндашувларнинг келиб чиқиши учун асос бўлади. Наполеон кодексининг қоидалари мажбуриятларини шартли белгилаш жиҳатидан Рим ҳуқуқшуносларининг ютуқларини ўзида мужассамлаштиради ва гўёки шартнома асосида вужудга келган ҳуқуқларнинг ҳам сақланишига имкон беради ва кейинчалик квази шартномалар хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради. Бу жойда шуни

этироф этиш лозимки, Франция қонунчилиги асоссиз бойлик орттириш юзасидан мажбуриятларни белгиламайди, балки “negotiorum gestor” тушунчасини тартибга солиш номувофиқ тарзда амалга оширилган тўловларни тартибга солади. Шунга асосан, унинг умумий принциплари эмас, балки махсус ва ўзига хос белгилари мустақамланган дейиш мумкин [5, п. 536].

Тегишли қоидалар Франция фуқаролик кодексининг “Шартномадан ташқарида вужудга келадиган мажбуриятлар” номли IV бўлимининг “Квазишартномалар” деб номланган I бобининг 1371-1381 моддаларида келтириб ўтилган. Ушбу боб қоидаларига асосан асоссиз равишда қўлга киритилган маблағларни қайтариш даъволарнинг ҳуқуқий конструкцияси асосида амалга оширилади. Ўз навбатида, 1235-модданинг 1-қисмида ушбу муносабатларнинг асосий принципи ўрин олган бўлиб, унга кўра: “Ҳар қандай тўлов қарзнинг мавжудлигини назарда тутати: қарз йўқлигида тўланган тўловлар қайтарилиши лозим”, деган қоида назарда тутилади. Бу ҳолатда “тескари ёндашув” муносабати ётади, унга кўра тўлов жараёнларини амалга оширишда одатдаги, оддий элментлар мавжуд бўлмаганда мазкур тўловларда қайтарилиши лозим бўлади, яъни ушбу тўловлар қандайдир мақсад асосида амалга оширилмаган, балки адашиш асосида амалга оширилган, дея баҳоланади.

Тадқиқотимизнинг бир қисми сифатида, унинг мақсадини ҳисобга олган ҳолда, биз нотўғри тўланган товарларни хато билан қайтариш бўйича Франция Фуқаролик кодексининг нормаларини батафсил кўриб чиқамиз. А.В. Климович фикрига кўра, асоссиз бойлик орттириш ва ўзганинг маблағларини унинг манфаатларини кўзлаб, топшириқсиз тасарруф этиш қатор ўхшаш жиҳатларга эга. Уларни ўзаро фарқловчи омиллар сифатида эса қуйидагиларни келтириш мумкин: ўзганинг маблағларидан унинг манфаатини кўзлаган топшириқсиз фойдаланишда субъектив омил, яъни ўзганинг манфаатларини ҳимоя қилиш кўзланади, асоссиз бойлик орттиришда эса асосий ўрин объектив жиҳатга қаратилади, яъни мазкур маблағларни тасарруф этишдан мақсад маблағ асл эгасига алоқадар бўлмаган объектив хусусиятга эга бўлади, маблағни асоссиз равишда қўлга киритаётган шахс фақат ўз маблағларини оширишни кўзлайди [6. П. 30].

Таъкидлаш керакки, Франция Фуқаролик кодексининг умумий ёндашувларини инобатга олган ҳолда асоссиз равишда орттирилган бойликларни қайтаришнинг барча ҳолатлар учун умумий бўлган асосларни белгилаш мумкин эмас. Бу ҳақида Франция Фуқаролик кодексининг 554–555 моддалари (бегоналарнинг материалларидан фойдаланганлик учун тўлов) ва 861–862 (ҳадя қилинган ашё қайтариб олинганда ҳадя олувчи томонидан ўзи қилган харажатларни қоплашни талаб қилиш) 1673-моддаларида (сотувчи томонидан кўчмас мулк қайтариб олинганда, кўчмас мулкни сотиб олган шахснинг шу мулкни яхшилаш юзасидан амалга оширган харажатлари) келтириб ўтилган.

Юқоридагиларга асосланиб, нотўғри амалга оширилган тўловларни қайтариш ҳақидаги даъволарга эътибор қаратамиз: бу немис моделида асоссиз қўлга киритилган мол-мулкка нисбатан даъволарга тўғри келади. Франция Фуқаролик кодексининг 1376-моддасига кўра, хато ёки била туриб номувофиқ мол-мулкни олган шахс бундай мол-мулкни (тўловни) асоссиз олинган шахсга қайтариши шарт. Ушбу норманинг мазмунини ва Франция фуқаролик кодексининг 1377-1381 моддаларини таҳлил қилиб, француз қонунчилигида нотўғри қабул қилинган тўловларни қайтариш мажбуриятини ва бошқа хусусиятларини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Мазкур шартларга мувофиқ келадиган тўловлар сифатида қуйидагилар келтирилади:

1) одатдаги мақсадларда амалга ошириладиган тўловлар (мол-мулкни тақдим этиш, қарзни қайтариш мақсадида;

2) шартнома асосида вужудга келадиган, тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган объектив тўловлар;

3) хато ва адашиш асосида амалга ошириладиган тўловларни қайтариш юзасидан мажбуриятлар [2. С. 75].

Шу билан бирга, тўлов (мол-мулк) қабул қилган шахс шахс хатога йўл қўймаган тақдирда ҳам уни қайтариши шарт, Франция Фуқаролик кодекси тескари даъво асосида адашиб амалга оширилган тўловни қайтариб олиш имкониятини назарда тутди.

Шундай қилиб, француз Фуқаролик кодексининг 1378-моддасига биноан, қабул қилувчининг ғараз ниятлардалиги нафақат тўловни (капитални), балки фоиз ёки даромадни ҳам қайтариб беришга олиб келади. Шу билан бирга, у олган даромад ҳам компенсация қилиниши ҳақидаги қоидалар келтирилади. Худди шу қоида сотиб олувчининг мулкни ёмонлаштириш учун жавобгарлиги учун ҳам амал қилади. Франция Фуқаролик кодексининг 1380-моддасига кўра, буюмни сотган шахс олувчига ишонч билдирган тақдирда у фақат у сотилган сумма (қиймат) ни қайтариши мумкин. Бу омил моҳиятан муҳим бўлмаса ҳам, сотиб олувчининг ғаразли ниятига боғлиқ бўлиб қолади. Франция Фуқаролик кодексининг 138-моддасида ўз маблағи қайтарилган шахс уни қайтариб олиш учун қилинган барча зарур харажатлари учун виждонсиз эгалловчи қоплаши кераклиги назарда тутилади. Бошқа томондан, ушбу механизмлар Франция Фуқаролик кодексини тушунишда асоссиз бойлик орттириш билан боғлиқ турли жиҳатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг яхлитлиги ва ўзаро изчиллигини таъминлаши жиҳатидан оқланади.

Шуни таъкидлаш керакки, Франция Фуқаролик кодекси муайян шарт-шароитларни тартибга солишдан ташқари, Франция ҳуқуқий тизимидаги асоссиз бойиш (бойлик орттириш) юзасидан вужудга келадиган муносабатларни тартибга солишга катта ҳисса қўшади. Шундай қилиб, француз тадқиқотчилари, жумладан, Боудиер (1892 й.) умумий шартли даъвонинг бир тури “*de in rem verso*”ни француз ҳуқуқи доктринасига киритди (лекин ушбу тушунча қонунчилик даражасида мустақкамланмаган). Бу даъво остида асоссиз олинган мулкни қайтариб бериш мажбуриятни юклаш назарда тутилади ва улар қуйидаги асосларга кўра баҳоланади:

1) бошқа ҳисобидан бир шахснинг бойиши мавжудлиги – ушбу бойиш жуда кенг тушунилади, ҳар қандай мулкий фойда, шу жумладан, пул билан ифодаланган кўринишда ҳам бўлиши мумкин;

2) бойиш учун ҳуқуқий асос йўқлиги.

Худди шу пайтнинг ўзида, “*de in rem verso*” шахс ҳар қандай бошқа даъво ёрдамида ўз талабларини қондириш мумкин бўлса, бу даъво қўлланилиши мумкин эмас, деган номани белгилайди [8. П. 122; 2. П. 84].

Шу жиҳатдан, К.Цвайгерт ва Х.Кетц ҳақли равишда асоссиз бойлик орттириш юзасидан келтириладиган даъволарнинг “мўътадил” табиатини таъкидлайди. Шунинг учун мазкур принципнинг даъво муддати, муддати тугаши

ёки бошқа сабабларга кўра [9. П. 301–302] шартнома ёки бошқа ҳуқуқий асосдан даъвогарнинг даъвоси судланувчига тақдим этилиши мумкин бўлмайдиган ҳолатлар учун амалий аҳамиятга эга бўлади. Бу ҳолатда даъвогарнинг даъволари асоссиз деб тан олинishi аниқ.

Шундай қилиб, Франция қонунчилиги асоссиз бойлик орттиришнинг фақат айрим турдаги шартларини, биринчи навбатда, нотўғри тўланган тўловларни қайтариш тўғрисидаги даъвони белгилаш принципига асосланади. Назарий жиҳатдан бундай ёндашув Франция фуқаролик кодекси қабул қилинган пайтда умумий шартли даъво ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари эҳтиёжлари учун жуда кенг эканлиги ва тўловчилар (қарздорлар) томонидан мумкин бўлган суиистеъ-молларга олиб келиши билан оқланди.

Бошқача қилиб айтганда, алоҳида шароитларнинг ўзаро боғлиқлиги ва умумий даъво муаммолари 1992 йилдаги Голландиянинг янги фуқаролик кодексини ишлаб чиқувчилар томонидан тартибга солинди [10], бу нафақат Роман ҳуқуқий оиласининг ютуқлари ва ёндашувларини бирлаштирган узоқ кодификация ишларининг, балки умуман қитъа ҳуқуқи натижаси эди. Ушбу кодекснинг 2-боби “Янгилиш амалга оширилган тўлов” (6:203-6:211 моддалар) ва 3-боб “Асоссиз бойлик орттириш” (6: 212-модда) ва 4-боби “Мажбурий ҳуқуқи” дея номланган.

Франция қонунчилигига ўхшаб, Нидерландия қонунчилиги ҳам сотиб олувчининг беғараз ёки ғаразли ниятларини алоҳида тушунчалар сифатида ажратади. Мол-мулкка зарар етказганлик учун олувчининг жавобгарлиги қуйидагича изоҳланади: агар қабул қилувчи маълум бир вақт ичида, оқилона принципга асосланиб, қарз тўғрисида етарлича ғамхўрлик қилмаган ҳолда асоссиз олинган маблағларни қайтариш зарурлигини билмаслигини оқлаш учун етарли деб ҳисобланиши мумкин бўлса, у учун жавобгар бўлмайди; агар сотиб олувчи ғаразли ният билан ҳаракат қилган бўлса, у асоссиз олинган кўрсаткичларни олдиндан огоҳлантирмасдан қайтариши шарт (тўловчининг қайтариб беришни расмий талаб билан муурожаат қилишидан сўнг).

Нидерландия фуқаролик кодекси, шунингдек, у тўланган ва ўтказилган нарсани қайтариш учун ўз даъвосидан воз кечиши шarti сифатида сотиб олувчи томонидан харажатлар ўрнини қоплаш мажбурияти кўрсатилади. Шунингдек, эгалловчига бундай ишни амалга ошириш учун даъвогар билан ҳамкорлик қилиш керак, деб белгиланган (Нидерландия Фуқаролик кодексининг 6:208-моддаси). Муомалага лаёқатсиз шахс томонидан мол-мулкни олиш масаласи ҳам тартибга солинади, унга нисбатан кўриб чиқиладиган бобнинг қоидалари фақат жиддий бойитиш ҳолатларида қўлланилади. Бундай шахс ёки унинг қонуний вакили назорати остида бойитишни таъминлаш назарда тутилади (Нидерландия Фуқаролик кодекси 6:209-моддаси).

Нидерландия Фуқаролик кодексининг 6:212-моддасига асосан умумий шартли даъво бевосита ҳуқуқий оила аъъаналари асосида асоссиз бойлик орттириш институтини тартибга солиш билан боғлиқ. Нидерландия қонуни фуқаролик ҳуқуқи нафақат алоҳида шароитлар замонавий кодификациясини мустаҳкамлаш зарурлигини, шунингдек, умумий даъвони амалга ошириш тартибини белгилайди. Ушбу модданинг қоидаларига мувофиқ, асоссиз равишда бойлик орттириш шахсининг бошқа биров ҳисобига бойитилиши мумкин бўлган

даражада етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини белгиланади. Бойитувчининг ҳаракатлари билан боғлиқ бўлмаган ҳодисалар натижасида мулкка зарар етказилган (бойитиш миқдорини камайтириш) тақдирда қайтарилиши лозим бўлган бойитиш ҳажмини ҳисобга олиш мумкин эмас.

Нидерландия қонунчилигидаги умумий шартли даъвони ҳуқуқий тартибга солиш хусусиятларини доктринал тушунишга мурожаат қилиб, қуйидаги муҳим хусусиятларга ишора қилувчи омилларини белгилайди. Биринчидан, бу даъвони бериш учун шароитлар бир шахс томонидан бойлик орттириш ва бошқа томондан тегишли зарар кўришни ўз ичига олади [11. П. 195]. Иккинчидан, асоссиз бойитиш учун умумий даъво ёрдамчи табиати Нидерландия Фуқаролик кодексининг қоидаларига даражасида белгиланмаганлигина қарамасдан, қонун тўғридан – тўғри кўрсатилган ҳар қандай бошқа қоидаларни ариза чеклаши мумкин эмас. Учинчидан, Голландия ҳуқуқ шартли мажбуриятлари тизимида асосий ўрин янгилиш тўловни амалга ошириш ва у билан боғлиқ мажбурият натижасида вужудга келади.

1896 йилги Германия Фуқаролик кодекси [12] ушбу масалани мажбуриятларнинг алоҳида турларидан бири деб ҳисоблаб, II китобнинг 26-бобининг 8-қисмини асоссиз бойлик орттириш масалаларига бағишлайди. 812-моддада умумий қоида (умумий шартли даъво) белгиланган бўлиб, унга кўра, шахс бошқа шахс томонидан мажбуриятнинг бажарилиши туфайли ёки бошқа йўл билан олинган мажбуриятни қайтариб беришга мажбур ҳисобланади. Худди шунингдек, Фуқаролик кодексининг тегишли қоидаларига кўра, мулкни қайтариб бериш мажбурияти кейинчалик қонуний асос йўқолганда ҳам амалга оширилади, аммо агар натижага эришилмаса, қарз ҳам пайдо бўлади, деб қўшимча қилинади. Ижро битимнинг мазмунига мувофиқ йўналтирилганда қарз мажбуриятининг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаштириш лозим бўлади.

Шундай қилиб, давлат муассасаси асоссиз бойлик орттириш бўйича мажбуриятнинг юзага келиш шартларини белгилайди: 1) мажбуриятнинг иккинчи шахс томонидан бажарилиши ёки мулкни бошқа шахс ҳисобидан бошқа йўл билан сотиб олиш натижасида бир шахснинг бошқа шахс ҳисобига бойитилиши; 2) бундай сотиб олиш усулидан қатъи назар, қонуний сабабсиз амалга оширилиши. Шунингдек, олинган барча даромадлар ва сотиб олувчининг олинган ҳуқуқи асосида ёки олинган ашёнинг нобуд бўлиши, шикастланиши натижасида олинган мол-мулкни қайтариб бериш мажбурияти ашё қийматини компенсация қилиш билан алмаштирилиши мумкин. Шу билан бирга, агар тақдим этилган мулкнинг хусусиятлари туфайли қайтариб бериш имконсиз бўлса ёки сотиб олувчи уни бошқа сабабга кўра қайтариб бера олмаса, у унинг нархини қоплаши керак. Асоссиз бойиш тўғрисидаги ишни судда кўриб чиқиш бошланган пайтдан бошлаб, эгалловчи умумий асосларда жавобгар бўлади.

Бундан ташқари, агар шахс объектни рухсатсиз йўқ қилса, биринчи томон мулк эгасига бундай буюртма натижасида олинган барча нарсаларни қайтариши керак.

К. Цвейгерт, Х. Кетз [9. Б. 288–294] хулосаларига, шунингдек, умумий шартли даъвонинг немис моделининг бошқа бир қатор тадқиқотчиларига, Д.В. Новак [2. Б. 102–111] томонидан муваффақиятли умумлаштирилган суд амалиётида ўзига хос хусусиятларига асосланиб, биз немис ҳуқуқида шартли даъволарнинг

қуйидаги типологияси мавжудлигини тасдиқлашимиз мумкин: 1) бошқа шахс томонидан мажбуриятни бажариш натижасида мулкни асоссиз равишда сотиб олиш (бошқа шахс томонидан) durch Дие леистунг). Ушбу турдаги шартларнинг асоси, биз кўриб турганимиздек, тўловчининг ўз ҳаракати сифатида “ижро этиш” тушунчаси бўлиб, мулкнинг ҳар қандай онгли ва мақсадли ўтказилишини қамраб олади – пул тўлови, нарсага эгалик қилиш, хизмат кўрсатиш ва ҳ.к. “Ижро шартлари” сифатида қуйидагилар англашилади: а) тегишли мажбурият умуман мавжуд бўлмаганда ёки бажарилган ижро мавжуд мажбуриятнинг мазмунига мос келмаса, дастлаб қонуний асос бўлмаган тақдирда қайтарилиши; б) ижро этишнинг ҳуқуқий асослари йўқ бўлиб кетиши натижасида мол-мулкни қайтариб бериш; в) шартнома мазмунига мувофиқ ижро йўналтирилган натижага эришилмаганлиги сабабли қайтариш; д) ижро этувчи қонун ёки иш муомаласи, одатларга биноан, ижро этиш мақсадининг яроқсизлиги сабабли қайтариш. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Германия Фуқаролик кодексининг 814-моддасида шахс бундай бурчининг йўқлиги натижасида ижро қайтарилишини истисно қилиш назарда тутилган.

Биобарин, умумий айблов даъвосининг немис модели немис тадқиқотчиларининг узоқ муддатли ишлари натижалари асосида ишлаб чиқилган. Ушбу модель суд амалиётининг асоссиз бойлик орттириш учун ҳақиқий ижтимоий муносабатларни энг мослашувчан тартибга солиш эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган кондиксияларнинг етарлича кенг типологиясини қамраб олади. Германия қонуни ва доктринаси бошқа сабаб-оқибат муносабатларини ва бировнинг бошқа шахс ҳисобига асоссиз бойитишнинг бошқа барча ҳолатларини ўз ичига олади.

Немис ёндашувига яқин бўлган ёндашув асоссиз бойлик орттириш тўғрисидаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш Швейцариянинг 1881 йилдаги мажбуриятлар тўғрисидаги Қонунида мужассамланган бўлиб, 1911 йилдан бери янги таҳрирда Швейцария Фуқаролик кодексининг 5-китоби сифатида кўриб чиқилган. Асоссиз бойлиш орттиришга оид нормалар мазкур кодекснинг 3-бўлими “Умумий қоидалар” 1-бобида “Мажбуриятларнинг юзага келиши”нинг асоссиз бойлик орттиришдан келиб чиқадиган мажбуриятлар қисмида ўз ифодасини топган (62–67-моддалар). Тизимли равишда, бу моддалар шартли мажбурият юзага келиши учун умумий талабларни ўз ичига олади.

Швейцариянинг “Мажбуриятлар тўғрисида”ги Қонунининг 62-моддасига биноан, бошқа шахснинг мол-мулки ҳисобига ўзини асоссиз равишда бойитган шахс охириги сотиб олинганини қайтариб беришга мажбурдир. Хусусан, мулкни қайтариб бериш мажбурияти, бунинг учун етарли имконият мавжуд бўлмаган тақдирда ёки сарфлаб юборилган ёки кейинчалик йўқ бўлиб кетган ашёга нисбатан ҳам мавжуд бўлади. Шундай қилиб, умумий шартли даъво ушбу нормада белгиланади. Шунингдек, унинг мазмунида қуйидаги қоидалар белгиланади: **1) Етарли ҳуқуқий асосининг мавжудлиги ҳолда сотиб олинган ашёни қайтариш учун қўшимча шартлар.** 63-модданинг 1-қисмига кўра, мавжуд бўлмаган қарзни ихтиёрий равишда тўлаган шахс, агар у бундай тўлов бундай қарз мавжуд деган нотўғри фикр асосида амалга оширилганлигини исботлай олсагина, тўланган суммани қайтариб беришга ҳақли. Германия ФҚдан фарқли ўлароқ, тўловчи томонидан хато борлиги ёки йўқлиги масаласи, ва шунингдек, ўз

таъкидларини исботлаш мажбурияти тўловчига юклатилади. Агар тўлов муддати юзага келган ёки маънавий қарзни ҳисобга олган ҳолда мажбуриятни бажаришда амалга оширилган бўлса, у қайтариб берилмайди; 2) кўриб чиқиладиган нормалари билан мустақамланган тамойилга кўра, Швейцария ҳуқуқи эгалловчи бундай тўлов билан бойитилган вақт қайси вақтлигини белгилайди; 3) эгалловчи бойитиш билан боғлиқ зарур ва фойдали харажатлар учун компенсация талаб қилиш ҳуқуқига эга. Сотиб олувчи унга қилинган бошқа барча харажатларни қайтаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга эмас, аммо агар бундай компенсация тўловчи томонидан унга таклиф қилинмаса, сотиб олувчи мол-мулкка (мулкка) зарар етказмасдан ашёга ўзи томонидан киритилган ҳар қандай яхшиланишларни сақлаб қолиши мумкин (Швейцариянинг “Мажбуриятлар тўғрисида”ги Қонунининг 65-моддаси).

Шундай қилиб, шартли мажбуриятлар бўйича нормалар, масалан, Голландия ҳуқуқий тизимида амалга оширилган асоссиз бойитиш мажбуриятлари институтини ҳуқуқий бирлаштириш модели каби гибрид характерга эга. Лекин Нидерландия ва Франция ҳуқуқий илм-фан ва амалиёт замонавий ютуқлари асосида уни ўзгартириш ҳаракатларини амалга оширади, уларга фақат алоҳида-алоҳида элементларни жорий этиш, жумладан, мажбурияти шартли қарздор бўйича асоссиз тўловни талаб қилиш мумкин.

Юқоридагиларни хулоса қилиб, Европа давлатлари қонунлари бўйича шартли мажбуриятларнинг мураккаблигини кўрсатиш керак. Асоссиз бойлик орттириш бўйича мажбуриятлар институтини куришнинг иккита асосий моделини – Рим ва немис моделлари (мос равишда, XIX аснинг бошида ва охирида ФФК ва ГФК қабул қилиниши билан бошланган) фарқлаш имконияти билан бир қаторда, уларнинг фуқаролик ҳуқуқининг замонавий кодификацияларида, шу жумладан, Нидерландия ва Швейцария мисолларида яқинлашишининг аломатлари мавжуд моделларнинг ҳар бирига хос бўлган асосий хусусиятларни сақлаб қолди. Немис модели умумий даъвонинг тартибга солиш даражасини консолидация билан тавсифланган бўлса-да, шартларнинг батафсил типологиясини ишлаб чиқиш, нотўғри ижро этилганлигини қарзни асоссиз равишда қайтариб олишнинг мажбурий шарти сифатида тан олинган. Рим ёндашуви доирасида фақат айрим турдаги шартлар меъёрий равишда белгиланади ва сотиб олувчининг хатти-ҳаракатларига катта аҳамият берилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Гончаров И.М. Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн Європейського Союзу): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. – С. 212.
2. Новак Д.В. Неосновательное обогащение в гражданском праве. Москва: Статут, 2010. – С. 416.
3. Спирина Т.В. Обязательства из неосновательного обогащения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Самара, 2006. 224 с.
4. French Civil Code (Code civil des Français). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/content/download/1950/13681/version/3/file/Code_22.pdf
5. Anghel I. The Principle of Unjust Enrichment from the European Codes to the European Civil Code. Challenges of the Knowledge Society. Legal sciences. 2012. – № 56. – PP. 535–541.

6. Климович А.В. Кондикционные обязательства в гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Владивосток, 2002. – С. 246.
7. Nelson J.W. On the Conceptual Origins of the Law of Unjustified Enrichment in the Draft Common Frame of Reference. *European Journal of Legal Studies*. Vol. 6. Iss. 2 (Autumn/Winter 2013/14). PP. 119–135.
8. Берестова І.Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. – С. 202.
9. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. Т. 2. Москва: Междунар. отношения, 1998. 512 с.
10. Dutch Civil Code (Civil Code of the Netherlands). URL: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodegeneral.htm>.
11. Swann S., von Bar C. Unjustified Enrichment: (PEL Unj. Enr.). Walter de Gruyter, 2010. – P. 776.
12. German Civil Code (BGB). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/.
13. Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective / Ed. by David Johnston and Reinhard Zimmermann. Cambridge University Press, 2002. – P. 792.
14. Federal Act on the Amendment of the Swiss Civil Code (Part Five: The Code of Obligations). URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19110009/index.html>.